

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-1 (Ч. 1). С. 302-307.

УДК 34.048

ДО ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ВІДМОВА» ВІД ІНШИХ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

Уразова Г. О.

*Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»
м. Харків, Україна*

Стаття присвячена дослідженню сутності категорії «відмова» у цивільному праві. Розглянуто наукові точки зору щодо визначення «відмови», «зречення», «відчуження». Наведено критерії відмінностей вищезазначених понять.

Ключові слова: відмова, поняття, категорія, відчуження, припинення права.

Вступ. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК) термін «відмова» є доволі поширеним: законодавець закріпив його у багатьох статтях різних глав. Так, він міститься у ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 37, ч. 2, 3 ст. 89, ч. 7 ст. 107, ч. 3 ст. 112, ч. 3, 4 ст. 182, ст. 214 ЦК та ін.

У науці дореволюційного цивільного права дослідженню відмови приділяли увагу такі вчені, як К. Н. Анненков [1], Ю. С. Гамбаров [5], Д. І. Мейер [7], К. П. Победоносцев [11], та ін. У теперішній час її аналізом займаються М. О. Єгорова [6], Є. В. Оболонкова [8], І. В. Спасибо-Фатєєва [13], Є. О. Суханов [14] та ін. Однак цивілісти не дійшли єдиної думки про те, що являє собою «відмова», чи є вона поняттям, чи правовою категорією. Це пов'язано з тим, що термін «відмова» є багатограним та застосовується у різних інститутах цивільного права. До речі, у переважній більшості поряд з останнім вживаються – «зречення», «відчуження» (*alienatio*). У зв'язку з різноманітним застосуванням термінів *метою статті* є з'ясування їх сутності та розмежування, що важливо не лише з теоретичної, а й з практичної точки зору, оскільки зазначені поняття неоднозначно застосовуються у судовій практиці.

Викладення основного матеріалу. Передусім застережемо, що, як і будь-яка наука, цивілістика оперує власними поняттями. Натомість самі по собі терміни «поняття» та «категорія» є широкоживаними не лише в цивілістиці, а й в будь-яких інших науках. При цьому чіткого їх розмежування фактично немає, хоча треба усвідомлювати, що ці терміни різняться. Задля з'ясування їх відмінності звернімося до лінгвістичного та логічного їх тлумачення.

Поняття запропоновано вважати (а) однією з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; (б) розумінням кимсь чого-небудь, що склалося на основі будь-яких відомостей, власного досвіду; (в) думкою про що-небудь, поглядом (сукупністю поглядів) на щось, рівень розуміння чогось [2, с. 863].

В логіці термін «поняття» вживається у двох значеннях: 1) форми осягнення сутності явищ, відображення загального та істотного у предметах; 2) частини судження. Науко-

ве поняття, що розглядається з позиції діалектичної логіки, характеризується як уявне відтворення сутності об'єкта, що пізнається, як концентрація знань про нього. Беручи за підґрунтя логічний підхід щодо його визначення, А. М. Васильєв формулює його як змістовний, предметний образ, який відтворює у мисленні об'єктивну сутність реальних процесів правової дійсності і відносин, що існують у ній, та виражає специфічно правову, якісну визначеність цих процесів та явищ [3, с. 57].

Існують й інші інтерпретації. Зокрема, правове поняття – це «словесні, концентровані формулювання думки як спосіб віддзеркалення типового або конкретного явища, стану або процесу в загальному предметі юридичної науки, як підсумок, сума здобутих наукових знань про них» [10, с. 115].

Отже, *правове поняття* – це логічна, загальна думка про предмет або явище правової дійсності, що відображає їх суттєві ознаки. Вони виражаються термінами в словах (строк, договір, заповіт та ін.), словосполученнях (позовна давність, цінний папір, комерційна таємниця та ін.) або за допомогою термінологічного звороту (особисті немайнові блага, місце вчинення правочину, об'єкти вилучені з цивільного обороту та ін.).

Термін «категорія» походить від гр. *katēgoría* (висловлення, звинувачення, ознака). Він має декілька значень: 1) з філософської позиції категорією є основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності; 2) з наукової позиції – родові поняття, що означає розряд предметів, явищ і т. ін. або їхню важливу спільну ознаку; 3) в соціальній площині – це група, розряд однорідних предметів, осіб чи явищ, що відрізняється від інших певними ознаками [2, с. 420].

У науці термін «категорія» трактується вужче. О.О. Селіванова визначає категорію як найбільш загальне фундаментальне поняття, що відображає сутнісні, закономірні зв'язки й відношення об'єктів пізнання й дослідження [12, с. 202]. А.М. Васильєв під правовою категорією розуміє граничні за рівнем узагальнення фундаментальні абстрактні поняття. Вони відображують об'єктивно необхідне та істотне у праві – його сутність, якість, структуру, форму та ін. [3, с. 58].

Отже, наведені позиції дають змогу охарактеризувати *правові категорії* як основні фундаментальні поняття, що являють собою найбільш глибокі за змістом та широкі за об'ємом поняття у межах правової науки. Тому правова категорія є родовим поняттям по відношенню до правового поняття, а відтак, основні, фундаментальні поняття науки і є її категоріями, які виділяються у складі кожної галузевої юридичної науки. Складається бачення, що до системи категорій окремої науки належать лише ті, які максимально узагальнюють особливе, специфічне в об'єкті цієї науки. Адже категорії є найбільш загальними поняттями, що характеризують об'єкт вивчення, а їх ступінь узагальнення не повинен виходити за рамки цього об'єкта.

Однак у науці цивільного права не існує єдиної точки зору про те, що необхідно відносити до її категорій. Вважається, що фундаментальними категоріями цивільного права є: правовідносини, зобов'язання, суб'єкти, об'єкти цивільних прав, правочин, право власності, спадкування та ін. Їх перелік не є вичерпним, оскільки наука цивільного права ґрунтується на різноманітних категоріях та поняттях.

Вважаємо, що до категорій науки цивільного права належить і «відмова». ЦК оперує нею досить часто, наприклад: «відмова від права», «відмова від правочину», «відмова від договору», «відмова від зобов'язання», «відмова від прийняття спадщини», також відмо-

ва від різних дій та деякі інші випадки відмови. Поняття «відмова» має вважатися однією з основних, фундаментальних категорій цивільного права, оскільки міститься практично у всіх його інститутах.

Між тим поряд з категорією «відмова» у науці цивільного права часто використовуються поняття «відчуження» та «зречення». За словником С.І. Ожегова, поняття відчуження тлумачиться як передання майна на користь іншої особи, організації, держави; зречення (від кого -, чого-небудь) – відмовлятися від прав на що-небудь, спадщини. *Відмова* – не погоджуватися брати що-небудь; не приймати, відступитися, зректися, відректися; покидати, залишати [9]. Отже, філологічно поняття «відмова» та «зречення» є синонімічними та мають однакову сутність. Проте поняття «відчуження» має дещо інший сенс.

У науковій літературі останнє розглядається у двох аспектах. Під «відчуженням» в широкому значенні розуміється будь-яке припинення права за волею уповноваженої особи та складається з: (1) припинення права для цієї особи з перенесенням його на іншу особу; та (2) односторонніх актів зречення від права без такого його перенесення [1, с. 275]. В римському праві та пандектистиці вживається вираз «відчуження» в розумінні розпорядження, так що до нього входить не тільки перенесення права на іншу особу (відчуження у вузькому значенні), а й просте припинення права (відмова від права). Л. Еннексерус зауважував, що оскільки в основі відчуження лежить воля особи (отже, оснований на юридичному правочині (волевиявленні)), то йдеться про *розпорядження*. Під останнім розуміється волевиявлення, яке безпосередньо викликає втрату права або зміну, що обтяжує право, а отже, юридичний правочин, за допомогою якого право безпосередньо переноситься, обтяжується, змінюється або припиняється [15, с. 96].

Проте у вузькому розумінні відчуження це – припинення права, що здійснюється шляхом перенесення його на іншу особу. Його особливість полягає в тому, що припинення його в однієї особи має наслідком виникнення в іншій з тим самим змістом та особливостями, які були притаманні йому до акта відчуження.

Серед науковців існують різні погляди щодо розуміння понять «відчуження» та «зречення». Наприклад К. Н. Анненков тлумачив їх у двох аспектах. Відповідно до першого – відчуження охоплює й зречення (*renunciatio*) – відмова від свого права без перенесення його на іншу особу, як наприклад, залишення своєї речі – *derelictio*, зречення від легата та ін. У другому – є власне відчуження права іншій особі, коли уповноважений суб'єкт переносить його право в цілому або в частині на іншу особу або надає йому речове право на свою річ [1, с. 275].

Д. І. Мейер вживає поняття «зречення» як безпосереднє небажання особи мати певне право. З іншого боку, зречення виявляється й опосередковано, будь-якою дією, яка прямо не свідчить про зречення суб'єкта від свого права [7, с. 261]. Прикладом може слугувати залишення речі (дерелікція), що сприймається за зречення від права власності, або якщо спадкоємець не звертається до нотаріуса за прийняттям спадщини, чим засвідчує зречення від права на спадкування.

Зречення від права є або одностороннім актом його суб'єкта, або складає зміст двостороннього правочину, договору. З цього випливає, що Д.І. Мейер не розмежував поняття «зречення» та «відчуження», оскільки тільки останнє набуває якості двостороннього правочину.

Деякі науковці навпаки поняття «зречення» та «відчуження» розмежовують. Наприклад, Ю. С. Гамбаров вважав, що зречення або відмова від права є тим же відчуженням

але без встановлення права у іншої особи [5, с. 491]. Остання може набути відомі вигоди: залишити річ собі, набути право власності шляхом окупації або заволодіння річчю. Відмова від сервітуту покращує становище службової ділянки. Однак всі ці вигоди третіх осіб не належать до поняття зречення від прав, і якщо це останнє робиться тільки щодо цих вигод, воно буде скоріше відчуженням, ніж зреченням від права.

Є. В. Васьковський наполягав на тому, що втрата права є його відокремленням від свого суб'єкта. Це може статися за волею власника, і тоді воно називається відчуженням (*alienatio*), якщо річ передається іншій особі, або зреченням (*renuntiatio*), якщо таке передання не мається на увазі [4, с. 98]. К. П. Победоносцев відчуження розумів як добровільне перенесення права з однієї особи на іншу [11, с. 492].

Таким чином, під відчуженням розуміється тільки передання права, яке може здійснюватися різними способами, наприклад, шляхом відчуження на користь іншої особи або укладенням відповідного договору та ін. Відмова (зречення) – є вольовим безпосереднім чи опосередкованим припиненням свого права без передання його іншій особі.

Однак, у ЦК містяться норми, в яких закріплено, що внаслідок відмови (зречення) особи від права воно набувається іншою особою. Так, відповідно до ч. 1, 2 ст. 1274 ЦК, спадкоємець за заповітом або за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом, або будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від черги. Д.І. Мейер пояснював це не як пряме зречення на користь будь-якої особи, а відмова особою від свого права, яке в силу закону виникає або збільшується обсяг такого права у іншої встановленої особи [7, с. 262]. Законодавець, дійсно, обмежує коло осіб, які можуть претендувати на спадщину. Проте заповідач у межах законодавчо обмеженого кола здійснює вибір спадкоємця майна, від якого він відмовився. Така відмова у спадковому праві має назву кваліфікована, направлена. Отже, за загальним правилом, у разі відмови від права особа не може «навісити» його будь-якій іншій особі за власним вибором. Відмова від права здійснюється шляхом покидання особою свого майна, яке вже буде слідувати за тим суб'єктом, який ним законно заволодіє. Проте, як виняток, у спадковому праві прийнято розрізняти кваліфіковану відмову.

З метою чіткого розмежування вищезазначених понять наведемо відповідні критерії їх відмінностей, залежно від:

- **існування права.** Відчуження можливе тільки від вже існуючого права; відмова – як від можливого набуття прав у майбутньому (наприклад, неприйняття спадщини, що відкрилась або запропонованого подарунка), так і від наявного права особи;

- **обов'язковості набуття права іншою особою.** Відтак, у разі відчуження права необхідна наявність двох сторін, одна з яких набуває право, а в другій воно припиняється. Під час відмови відбувається тільки припинення суб'єктивного права в особи, яка відмовляється від нього без набуття його іншою особою;

- **наслідків здійснення права у разі відчуження чи відмови (зречення).** За загальним правилом, право припиняється внаслідок зречення від нього безповоротно (*renuntiantī non datur regressus*). Звісно, що це не виключає можливості набуття того ж самого права попереднім його носієм ще раз. Тільки тоді таке набуття не буде поновленням попереднього, а набувається незалежно від нього. Втім ЦК України містить виключення (наприклад, за ч.6 ст. 1273 ЦК відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття). У разі ж відчуження особою свого права вона в

певних випадках може в односторонньому порядку відмовитись від вчинення таких дій. Отже, об'єм суб'єктивних прав особи залишається незмінним (наприклад, за ч.1 ст. 724 ЦК дарувальник має право відмовитися від передання дарунка у майбутньому, якщо після укладення договору його майновий стан істотно погіршився; за ч. 1 ст. 1056 ЦК кредитодавець має право відмовитися від надання позичальникові передбаченого договором кредиту частково або в повному обсязі у разі порушення процедури визнання позичальника банкрутом або за наявності інших обставин, які явно свідчать про те, що наданий позичальникові кредит своєчасно не буде повернений та ін.)

Висновки. Таким чином, кінцевим результатом дії вищенаведених понять є припинення в особи права. Проте ототожнювати поняття «відчуження» з поняттями «відмова» та «зречення» не можна, оскільки першим завжди є перехід права від однієї особи на користь іншої, а не просто його зречення, залишення.

Список літератури:

1. Анненков К. Н. Система русского гражданского права. Том II. Права вещные / К. Н. Анненков. – С. – П.: Типография М.М. Стасюлевича, 1895. – 670 с.
2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2002. – 1440 с.
3. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 264 с.
4. Васильевский Е. В. Учебник русского гражданского права / Е. В. Васильевский. – М.: Статут, 2003. – 382 с.
5. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть: лекции / Ю. С. Гамбаров. – М.: Литография, 1897 – 1898. – 765 с.
6. Егорова М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М. А. Егорова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2010. – 528 с.
7. Мейер Д. И. Русское гражданское право / за ред.: Е. Суханова, В. Ема. – 3-е изд., испр. – М.: Статут, 2003. – 831 с.
8. Оболонкова Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: Научно-практическое исследование: монография / Е. В. Оболонкова – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 144 с.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е издание, – М.: Азъ, 1991. – 915 с.
10. Панов Н. И. Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие / Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.
11. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права / за ред.: Е. Суханова, В. Ема. – М.: Статут, 2002. – 800 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
13. Спасибо-Фатеева И. В. Категория отказа в гражданском праве Украины / И. В. Спасибо-Фатеева // Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. – 2010. – № 35. – С. 21 – 38.
14. Суханов Е.О. Российское гражданское право: Учебник: В 2 т. Т. I : Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / Отв. ред. Е. О. Суханов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2011. – 958 с.
15. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Т. 1. Полутом 2 / Л. Эннекцерус; пер. с нем. И. Новицкого; под ред. и с предисл. Д. Генкина. – М.: изд-во иностранной литературы, 1950. – 484 с.

Уразова А. А. К вопросу отграничения категории «отказа» от смежных понятий / А. А. Уразова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – Т. 26 (65). – № 2-1. – Ч. 1. – С. 302-307.

Статья посвящена исследованию сущности категории «отказ» в гражданском праве. Рассмотрены научные точки зрения относительно определения «отказа», «отречение», «отчуждение». Приведены критерии различий вышеупомянутых понятий.

Ключевые слова: отказ, понятие, категория, отчуждение, прекращение права.